

Protifašistično gibanje v Julijski krajini

Kadar govorimo o protifašizmu v Julijski krajini ali v Italiji, imamo v mislih podtalno gibanje naprednih sil, ki so ostale v opoziciji proti fašizmu tudi po uvedbi totalitarnega režima. To so ostanki demokratičnih in levičarskih strank, ki jih je diktatura ukinila, in nove opozicijske struje med mlajšo generacijo. Razvoja tega gibanja še ni mogoče popolnoma preučiti, ker je zaradi italijanskih zakonov večina arhivskega gradiva nedostopna. Na voljo so nam le fragmentarni dokumenti, nekaj številčk ilegalnih časopisov in spominsko gradivo. Literatura o Julijski krajini pod fašizmom je sicer bogata, vendar prav to problematiko najmanj osvetljuje. Poskušala bom na kratko povedati, kar je na sedanji stopnji raziskav možno; odprta so mnoga vprašanja, ki zahtevajo intenzivnejšega zbiranja podatkov, predvsem spominov in globlje preučevanja.

Najprej moramo upoštevati, da so bile objektivne možnosti za kakršnokoli napredno dejavnost v Italiji neprimerno težje kakor v Jugoslaviji ali katerikoli drugi evropski državi, izvzemši Nemčijo po zmagi nacizma. Fašistična diktatura je po letu 1927 slonela na skrajno strogem in doslednem policijskem režimu, ki je podrobno nadzoroval vsak gib opozicije in ga že v kali zatrl. Omenimo samo uredbe o osebnih izkaznicah, konfinacijah, policijskem nadzorstvu nad posamezniki, tajno policijo OVRA in delo posebnega fašističnega sodišča. Zato so bili vidnejši protifašisti in voditelji ukinjenih strank v emigraciji ali pa po zaporih. V Julijski krajini je bilo policijsko nasilje še posebej močno zaradi slovensko-hrvaške narodne manjšine, ki jo je fašizem načrtno raznarodoval. To pa je tu rodilo tudi močnejši odpor kakor v drugih pokrajinah v Italiji.

Protifašistično gibanje v pokrajini je bilo razvejano v struje glede na politični, socialni in narodnostni sestav prebivalstva, iz česar izhajajo še razlike v razvoju med mesti, predvsem v Trstu, in podeželjem. V splošnem lahko protifašistično opozicijo po letu 1927 razvrščamo v tri tabore, ki so v prvi dobi ločeni, pozneje pa se zblížujejo.

1. Italijanska meščansko demokratična struja, ki je bila omejena pretežno na Trst. Gre za posameznike, ki so ostali zvesti demokratičnim načelom ukinjenih strank, to so večinoma republikanci, socialni demokrati in socialisti, po socialnem poreklu pa pretežno intelektualci, študenti in obrtniki. Organizirali so se v skupine »Italia libera«, »Giovane Italia« in liberalna opozicija. Po letu 1930 so se združili v novo gibanje »Giustizia e Libertà«. Delovanje teh skupin je bilo omejeno na ozek krog brez stikov z množicami, na propa-

gando z letaki in protifašističnim tiskom demokratičnega tiska, ki je priložnostno prihajal iz tujine.¹

2. Ločeno od italijanskega demokratičnega protifašizma se je razvijalo gibanje Slovencev in Hrvatov, ki je v protifašističnem odporu izražalo predvsem težnjo za narodni obstanek. Ta odpor se je tja do leta 1933 skladal s protiitalijanstvom. V najbolj zakotnih naseljih, med kmeti, so vlogi buditeljev narodne zavesti in posredno protifašizma imeli slovenski duhovniki, ki so po odpustu in premestitvi učiteljev bili ponekod edini predstavniki slovenskega izobraženstva. O tem največ pove Bevkov roman o Martinu Čedermacu. EkspONENTI bivše liberalne in klerikalne stranke, se pravi stari politiki, so večinoma emigrirali in se omejevali na iskanje legalnega varstva slovanske manjšine prek kongresov evropskih manjšin in pod okriljem društva narodov. V opoziciji do te oportunistične politike stare generacije je nastala mladinska ilegalna organizacija TIGR (Trst, Istra, Gorica, Reka), ki si je nadela ime revolucionarna organizacija Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini, pozneje pa narodno revolucionarna organizacija.² Z demonstrativnimi akcijami, kot so požigi raznarodovalnih ustanov, je želela ustrahovati fašiste, zbuditi pozornost svetovne javnosti do vprašanja slovenske manjšine v Italiji, med prebivalstvom pa zavest, da je odpor mogoč. V množicah ta organizacija ni bila globlje zasidrana, velike simpatije pa je pridobila po ustrelitvi Gortana in bazoviških žrtev.

Tem političnim skupinam, pa tudi večini slovensko-hrvatskega prebivalstva, je bil končni cilj odcepitev od Italije in združitve s Slovenci na drugi strani meje. Izza meje so dobivali moralno pa tudi gmotno oporo. Številna primorska emigracija v Jugoslaviji je bila vedno v tesnih stikih z domačo zemljo.

3. V tretji protifašistični struji je delovala italijanska komunistična stranka, ki je bila v Julijski krajini ves čas ilegale močna in učinkovita.³ Imela je bogate tradicije iz legalne dobe, na ilegalo se je pravočasno pripravila in je tako lahko obdržala organizacijsko strukturo; razširjena je bila več ali manj po vsej deželi, tako med Italijani kot med Slovenci in Hrvati. Močnejša

¹ Prim. M. Pacor, *Confine orientale*. Feltrinelli, Milano 1964; E. Apih, *Dal regime alla resistenza*. Del Bianco Editore, Udine, 1960; G. Fogar, *Gabriele Foschiatti*. Udine, 1966.

² Na Tržaškem se je organizacija imenovala Borba. Od organizacije na Goriškem se je razlikovala v rigoroznosti izvajanja programa. V sporazumu z vodstvom TIGR je delovala samostojno do aretacij leta 1930, ki so privedle do bazoviških žrtev. Prim. V. Spanger, *Bazoviški spomenik*. Trst 1965 in policijsko gradivo za I. tržaški proces v arhivu IZDG. Člani tajne organizacije TIGR ali Borba so sebe imenovali borce. Fašisti pa so jih nazivali nacionalisti, iredentisti in teroristi. Dosedanje raziskave kažejo, da je dejavnost organizacije vsebovala tudi te elemente. Kazali so se v določenem obdobju, v skladu s stopnjo razvoja organizacije in splošno svetovno situacijo, predvsem pa kot reakcija na oster italijanski šovinizem. Nacionalistične težnje so se porajale iz nujenosti obrambi ogrožene narodnosti, torej v pozitivnem smislu, zakaj bistvo gibanja je bilo ves čas zgolj narodnoosvobodilno. Izraz nacionalisti (tudi tigrovci), ki se danes največkrat uporablja, torej ni najbolj primeren. To je pokazala tudi razprava na posvetovanju. Odločila sem se za termin narodnjaki, ki je po mojem mnenju ustrežnejši. Uporabljam tudi izraz narodni revolucionarji za čas, ko je bil ta v veljavi, ali radikalni narodnjaki, kadar poudarjam aktivnost, ki jih razlikuje od zmerne liberalno-narodnjaške struje.

³ Nekdanji načelnik tajne fašistične policije OVRA, Giudo Leto v knjigi OVRA. Bologna 1952, str. 45, priznava, da je bilo v Julijski krajini komunistično gibanje tako stanovito in dobro opremljeno kot malokje v Italiji.

jedra so bila v industrijskih središčih, posebno v Trstu, na podeželju pa so ostali večinoma posamezniki, le redko med seboj povezani. Stranko so v prvi dobi ilegale, pa tudi pozneje hromila sektaška stališča in precenjevanje revolucionarnih možnosti. Hkrati je bila prav zaradi razvite organizacijske strukture najlažji plen fašistične policije, ki je gibanje sproti obglavljala, takoj ko se je v kakem kraju začelo močnejše kazati. Delovanje komunistov v Italiji se je razvijalo po navodilih centralnega komiteja, ki je iz emigracije pošiljal v deželo tisk in aktiviste.

Za italijansko komunistično stranko, ki se je po IV. kongresu leta 1931 usmerila zlasti na pridobivanje množic s taktiko legalnega delovanja v fašističnih sindikatih in ustanovah, je torej v Julijski krajini predstavljalo glavno območje dela pridobivanja slovensko-hrvatskih množic. Te so bile zaradi narodnoosvobodilnih teženj protifašistične in protiimperialistične in kot take potencialni zavezniki italijanskega proletariata za socialistično revolucijo, ki je po tedanjih stališčih edina mogla rešiti tudi narodno vprašanje.⁴

Po lyonskem kongresu leta 1926 je stranka večkrat poudarila načelo o samoodločbi, pravici do odcepitve od imperialističnih držav in združitve slovenskega naroda. Ta načela so bila precizirana v skupni izjavi komunističnih strank Italije in Jugoslavije v februarju 1933⁵ in dokončno v aprilu 1934 v izjavi komunističnih strank Italije, Jugoslavije in Avstrije. Ker so se vse tri stranke obvezale, da se bodo tudi aktivno bojevale za uresničitev teh načel, je deklaracija bila hkrati tudi akcijsko navodilo.⁶ Še pred VII. kongresom kominterne je KSI avgusta 1934 dosegla akcijski sporazum z italijansko socialistično stranko, ki je pomenil začetek enotne delavske fronte v Italiji. Z drugimi italijanskimi protifašističnimi organizacijami se je po letu 1935 tudi dogovarjala, toda do zaveznitva pred vojno ni prišlo.⁷ Linijo ljudske fronte je vodstvo italijanske partije lahko vpeljalo prav v Julijski krajini, ker je bil razčiščen odnos stranke do slovenskega narodnega vprašanja, ker so slovenski narodnjaki nehali enačiti fašizem z italijanstvom, zlasti zaradi odpora italijanskega naroda do etiopske vojne, posebej pa zato, ker so stiki in medsebojne usluge med komunisti in slovenskimi narodnjaki na terenu že obstajale.⁸

Jeseni 1935 je KSI v svojem glasilu Unità povabila narodne revolucionarje v Julijski krajini in v emigraciji, naj se ji pridružijo v snovanju enotne ljudske fronte za osvoboditev Julijske krajine, v kateri bo partija branila

⁴ Prim. Shemo platforme za politično akcijo komunistične organizacije v Julijski krajini, ki jo je odobrilo vodstvo KSI novembra 1929, v reviji *Lo Stato Operaio* 1930, št. 8.

⁵ Izjava je v arhivu CK ZKS, fasc. G. k. 1927—1940 in v časopisu *Proleter* 1933, št. 4.

⁶ Izjava je objavljena v *Lo Stato Operaio* 1934, št. 4 in v *Delu*, glasilu CK KPS, julij 1948, št. 1.

⁷ Prim. *Lo Stato Operaio* 1927—1939, *Antologia a cura di Franco Ferri*, II. del. Editori riuniti, 1964, članki na straneh 361, 550, 633 in 650.

⁸ Časopis *Istra*, glasilo Saveza jugoslavenskih emigranata iz Julijske krajine, začenja že leta 1932 seznanjati bralce o delovanju italijanskih protifašističnih strank. To gibanje popularizira do podpisa prijateljske pogodbe med Jugoslavijo in Italijo leta 1937, ki je privedla do cenzure lista. O sodelovanju med komunisti in narodnjaki glej spominsko gradivo v IZDG in ACK ter članke v Gregorčičevem koledarju 1947 in Jadranskem koledarju 1960. Podobne zveze so imeli slovenski narodnjaki tudi z meščanskimi protifašističnimi skupinami v Italiji in v emigraciji; prim. še V. Španger, navedeno delo.

slovanske nacionalne zahteve.⁹ Še isto zimo so predstavniki KSI, komunistične federacije Julijske krajine in narodnorevolucionarnega gibanja TIGR v tujini — najbrž v Parizu, sklenili sporazum o enotni akciji. S tem je komunistična stranka Italije prvič vzpostavila zaveznitvo z neko meščansko organizacijo, kar je za Julijsko krajino pomenilo prvi zarodek ljudske fronte.

Komunistična stranka se je ponovno obvezala, da se bo borila za samoodločbo s pravico odcepitve slovenskega naroda od imperialistične Italije in proti vsakršni obliki gospodarskega in narodnega zatiranja slovanske manjšine. Narodnorevolucionarna organizacija se je odrekla dotedanjim individualnim akcijam in se obvezala, da bo sodelovala v enotni akciji delovnih množic za obrambo in izboljšanje življenjskih razmer ter v skupnem boju s komunistično stranko in italijanskim ljudstvom za uničenje fašistične diktature. Obe organizaciji sta obdržali popolno organizacijsko neodvisnost, delovali pa naj bi v skladu z gornjimi načeli po načrtu, ki ga bo narekoval trenuten položaj v deželi. Komunistična federacija Julijske krajine in narodnorevolucionarno gibanje sta prevzela pobudo za ustanavljanje široke ljudske fronte, ki bo delovala na temelju boja za narodne zahteve, proti vojni in fašizmu.¹⁰ Hkrati s sporazumom je izšel še letak v italijanščini, slovenščini in srbohrvaščini, namenjen vsemu prebivalstvu primorske dežele, z naslovom »Za ljudsko fronto v Julijski krajini, proti narodnemu tlačenju in proti vojni«. V letaku je rečeno, da italijanski narod ni tlačitelj Slovencev in Hrvatov, niti ne oporeka njihovim narodnim pravicam. Fašizem tlači tako italijanski narod kakor slovansko manjšino, zato naj se vsi trije narodi skupno borijo proti temu skupnemu sovražniku. Sledi vabilo vsem političnim strujam in posameznikom, naj vstopijo v ljudsko fronto, katere jedro sta komunistična stranka in narodnorevolucionarna organizacija.¹¹

Izjava treh komunističnih strank, akcijski sporazum italijanskih komunistov s socialisti in slovensko-hrvatskimi narodnimi revolucionarji ter drugi načrti za ustanovitev ljudske fronte v Italiji so nastali v emigraciji z dogovori med strankarskimi voditelji. Za nas pa je bolj pomembno spoznati, kako se je ta taktika, sprejeta na vrhu, kazala v Julijski krajini, kjer so bile okoliščine za gibanje vse prej kot ugodne.

Razen ostrega policijskega režima je predstavljal največjo oviro združevanja protifašističnih sil obojni nacionalizem, pri komunistih pa sektaštvo in oportunistem. Upoštevati je treba še, da so le redki posamezniki poznali izjavo treh strank ter sporazum in navodila. Glas z vrha ni segel med ljudske množice. Slovenci in Hrvati, ki so bili skoraj v celoti na protifašističnih pozicijah, so se posamezno vključevali v strujo, ki je zdaj tu zdaj tam aktivneje posegala v boj proti raznarodovanju in gospodarskemu tlačenju.

Iz arhivskih in časopisnih virov zvemo, da se stari tržaški komunisti niso mogli sprijazniti z novo taktiko legalnega delovanja, stališč do narodnega vprašanja pa niso razumeli. V ospredje so potiskali gospodarsko vprašanje Trsta in ga popolnoma ločevali od narodnega. Nenehne aretacije so prekinjale še tisto kontinuiteto preučevanja in delovanja na tem področju, ki se je začela razvijati. Italijanska meščanska demokratična struja se še celo ni

⁹ Istra, 1. XI. 1935.

¹⁰ Lo Stato Operaio 1936, št. 2.

¹¹ Arhiv IZDG, zbirka I. Regenta, fasc. II.

mogla strinjati s stališčem o odcepitvi Slovencev in Hrvatov, priznavala jim je le najširšo avtonomijo v mejah Italije.¹²

V narodnorevolucionarnem gibanju Slovencev in Hrvatov se je postopoma uveljavljala leva struja, ki se je vedno bolj usmerjala na delo med množicami. O tem pričajo med drugim javne protivojne manifestacije Slovencev ob vpoklicih k vojakom za etiopsko bojišče, številni prebegi vpoklicancev v Jugoslavijo in tajna božična obdarovalna akcija leta 1935.¹³ Obdarovanje revnih otrok v okolici Trsta in na Krasu s slovenskimi knjigami in oblačili pomeni v primerjavi s prejšnjimi širšo akcijo, namenjeno socialno ogroženim slovenskim družinam, zato jo preživeli upravičeno štejejo med ljudskofrontne.

V marcu 1936 je izšla prva številka ilegalnega ciklostilnega lističa Ljudska fronta s podnaslovom »glasilo narodnorevolucionarne organizacije Julijske krajine«. Listič je bil pisan za Slovence in Hrvate; potrjeval je dotedanja narodnjaška stališča, da se slovanska manjšina ne bo sprijaznila z nobeno italijansko vlado, ki bi sledila Mussolinijevi, ker je končni cilj Slovencev osvobodilna revolucija in odcepitev od Italije, naj bo ta imperialistična, fašistična ali pa meščansko liberalna. V naslednjih številkah se je vsebina vse bolj prilagajala ljudskofrontnim stališčem. Časopis je postal glasilo ljudske fronte namesto narodnorevolucionarne organizacije, emblem pesti je nadomestil sliko vzhajajočega sonca. V tretji številki, namenjeni delavskemu prazniku prvega maja, je med drugim rečeno, da se Slovenci in Hrvati v Julijski krajini »pridružujemo armadi vseh onih, ki se borijo proti fašizmu in izjavljamo, da se hočemo skupaj z njimi boriti do skrajne zmage... Prvega maja 1936. smo edini z vsemi proletarci sveta tudi v naših zahtevah, da se mora sedanji kapitalistični družveni sistem zrušiti...«. Osmo številka, posvečena Španiji, izraža solidarnost s špansko republiko in poziva Slovence in Hrvate, naj zbirajo zanj prispevke. Širijo naj smernice ljudske fronte, zaveznike pa naj iščejo v vseh revnih in potlačeni ljudskih plasteh, v celotnem italijanskem prebivalstvu. V okviru zakonitih možnosti naj zahtevajo izboljšanje socialnih razmer in se s tem pripravljajo na odločilni boj.¹⁴ Nacionalistična stališča so se torej umaknila ljudskofrontnim. Član CK KSI Ruggero Grieco je npr. oktobra 1936 sporočil Ivanu Regentu v Sovjetsko zvezo, da lističe izdajajo slovenski narodnjaki in da jih je vodstvo partije že opozorilo na dobre in slabe plati člankov. Nato nadaljuje: »Zdi se mi, da naši zavezniki začenjajo postajati preveč komunisti, kar ni koristno.« Pravi, da stvari počasi napredujejo, vendar je tudi med emigranti iz Julijske krajine v Jugoslaviji že opazna struja, ki podpira politiko ljudske fronte.¹⁵

Podoben proces razberemo tudi iz glasila Svoboda, ki ga je izdajal centralni komite TIGR. V letu 1936 je vsebina lističa še močno nacionalistična, pozneje se gesla v krvavi nacionalni revoluciji umaknejo geslom za kruh, svobodo in proti vojni. Iz naslova je odpadla tudi kratica TIGR in ostala samo revolucionarna organizacija. Številka iz avgusta 1938 je posvečena Španiji, splošnemu protifašističnemu gibanju v Evropi, na katerega naj bi se naslonilo tudi gibanje slovanske manjšine v Julijski krajini; omenjena je še So-

¹² Lo Stato Operaio 1936, št. 2 in 6.

¹³ Prim. podatke v Istri 1935 in 1936.

¹⁴ Iz leta 1936 poznamo samo štiri številke; fotokopije so v IZDG.

¹⁵ Arhiv IZDG, zbirka I. Regenta, fasc. II.

vjetska zveza, kot močan steber miru.¹⁶ Čeprav pomanjkljivi kažejo ti viri na prehajanje narodnjaške organizacije v levo, posebej pa levo usmerjenost tistih množic na terenu, ki so jim bili časopisi namenjeni. O tem priča tudi dejstvo, da so v ljudskofrontnem obdobju mnogi privrženci in aktivni člani narodnjaške organizacije prestopili v komunistično stranko. Na to strujo so se lahko navezali komunisti tudi pozneje, ko so pod vodstvom Tomažiča snovali protifašistično fronto na množični osnovi.

V Trstu se je med italijanskim prebivalstvom v letih 1935-38 razvijalo drugo gibanje, ki sodeč po virih ni imelo tesnejših stikov s slovenskim narodnim gibanjem. Tudi policija je ob vdoru ugotovila, da je v Julijski krajini dvoje gibanj: gibanje italijanskih protifašistov različnih političnih nazorov v mestih in gibanje Slovencev in Hrvatov na deželi.¹⁷

Po letu 1934 je komunistična stranka na terenu opuščala organizacijske oblike celic in komitejev ter se po navodilih centralnega vodstva preusmerila na avtonomno delovanje skupin in posameznikov. Tržaški komunisti so z legalnimi nastopi, posebno v sindikatih, poskušali uveljavljati enotno delavsko fronto. Že to delo so ovirale nasprotujoče si težnje v samih komunističnih vrstah, ker so stari kadri sektaško vztrajali na zastarelih metodah politiziranja v ozkem krogu simpatizerjev. Do slovenskega narodnjaškega gibanja so bili še posebej nezaupljivi; bali so se, da bi v fronti prevladala ta struja, ki je bila izven mest močnejša od komunistične. Vodilni partijski delavci so leta 1936 poročali centralnemu komiteju, da so v Trstu in pokrajini tla za ljudsko fronto godna, ker prevladuje splošno nezadovoljstvo spričo etiopske vojne in poslabšanja življenjskih razmer in ker se ljudje navdušujejo nad uspehi ljudske fronte v Franciji in Španiji. Vsi pa si žele svetovne vojne, od katere si vsak po svoje obeta sprememb; to željo goje tudi komunisti, čeprav se na zunaj zavzemajo za mir.¹⁸ Poročila le bežno omenjajo gibanje med Slovenci in ga kritizirajo zaradi nacionalizma, molče pa o paktu in lističu Ljudska fronta. Tržaški komunisti tega delovanja niso poznali, ali pa so ga ignorirali; hkrati so povpraševali po slovenski literaturi, da bi jo razširjali po deželi.

V decembru 1935 so se komunistom v Trstu približali anarhisti s predlogom, ki so ga pripravili republikanci o enotnem nastopu za vpostavitve republikanske vladavine. Tržaški komunisti pa so zahtevali aktualnejšo osnovo: uničenje fašizma. Nadaljnega razvoja teh stikov ne poznamo, vemo le, da se gibanje Giustizia e Libertà do vojne ni vezalo s komunistično organizacijo,¹⁹ tudi zato ne, ker v centralnih vodstvih ni prišlo do konkretnega sporazuma. Sodelovali so posamezniki različnih političnih nazorov.

V februarju 1936 je prišlo v Trstu do prve pomembnejše akcije. Lastniki trgovin so se kolektivno uprli ukazu prefektуре o podaljšanju trgovskega urnika, ki ga je zahtevala elektrogospodarska industrija, da bi povečala prodajo električnega toka. Uredba bi koristila tudi trgovini, vendar jo je ta vseeno zavrnila iz protesta proti diktiranju veleindustrije. Tržaško komunistično vodstvo je tedaj ugotavljalo, da je to prvi upor proti lokalni oblasti v Trstu, da je partija prvič uspela organizirati gibanje na liniji ljudske fronte in v njem

¹⁶ Iz te dobe je ohranjenih le nekaj številčk lista Svoboda: iz leta 1933 dve, iz leta 1936 štiri, iz leta 1938 avgustovska številka. Izvirniki ali fotokopije so v arhivu CK ZKS in IZDG.

¹⁷ Arhiv CK ZKS, fasc. T. p., 1936—1937.

¹⁸ Arhiv CK ZKS, fasc. T. p., 1936.

¹⁹ Prim. Apih, navedeno delo, str. 23.

zajeti delavce in delodajalce; gibanje bo rodilo sadove, saj o njem in o ljudski fronti razpravlja velik del prebivalstva. V maju istega leta so Tržačani bojkotirali fašistične manifestacije ob zavzetju Adis Abebe.²⁰

Božična obdarovalna akcija, odpor tržaških trgovcev, protivojni izgredi in bojkot fašističnih manifestacij so torej bili konkreten izraz širšega protifašističnega odpora, ki se je pojavil predvsem zaradi etiopske vojne. Prištevati je treba še velik delež primorskih protifašistov obeh narodnosti v španski državljanski vojni.

Leta 1937 je list Ljudska fronta postal glasilo Komunistične stranke Italije. Ohranjeni sta samo dve številki v italijansčini, izhajali pa so tudi slovenski prevodi. V letu 1936 so Ljudsko fronto izdajali narodni revolucionarji, zato so bila gesla in vsebina v začetku omejena na narodnostno vprašanje; sedaj, ko so časopis izdajali komunisti, so v njem prevladala sektaška, levičarska gesla. V člankih je močan poudarek na ljudski fronti, na enotnosti italijanskega delovnega ljudstva in slovanske manjšine v boju za svobodo. Dana so navodila vsem slojem, vsem političnim strujam in nezadovoljnim fašistom, naj zahtevajo drobne koncesije v mejah zakonitosti. Letaki, pripravljene za obletnico oktobrske revolucije z gesli za kruh, za svobodo, vzkliki Španiji in ljudski fronti, pa tudi s slikami Kristusa in napisi »Živel Kristus, učitelj ljudske fronte«, dokazujejo, da so v Trstu sodelovali elementi različnih prepričanj.²¹ Vsa ta dejavnost je bila seveda omejena na ozek krog ljudi. Fašistično nasilje je bilo preveč nevarno, zato širši sloji niso tvegali, da bi javno izražali nezadovoljstvo. Aktivnejše osebe je policija tudi tokrat aretirala. Hkrati je odkrila organizacijo v istrskih mestih, ki je bila povezana s tržaško in je izdajala ljudskofrontni list La voce del popolo namesto partijskega glasila Il Lavoratore. O povezavi med gibanjem v mestih in na podeželju ni podatkov. Kolikor je zveza obstajala, so jo vzdrževali tržaški komunisti slovenske narodnosti, ki so bili v stikih s komunisti na deželi, ti pa ponekod v stikih z narodnjaki. Nekateri tržaški komunisti so sami izpovedali, da so nasprotovali povezavi s slovenskimi narodnimi revolucionarji, češ da le-ti žele enotno fronto zgolj zato, da bi se lažje približali svojim nacionalističnim ciljem.²²

Aretacije v letih 1936-38 so gibanje med italijanskimi protifašisti v Trstu praktično zatrle. Ostalo je vse pri začetkih: leta 1936 so se rahlo premaknile tudi širše italijanske množice in se toliko razgibale, kolikor so pričakovale porazov fašizma v Etiopiji in Španiji. Zmaga fašizma v zunanji politiki jih je demoralizirala in ponovno potisnila v topo čakanje.

Vse drugače se je v zadnjih letih pred vojno manifestirala bojevitost Slovencev, ki je ustvarila temelje za bodočo Osvobodilno fronto. Sporazum med komunisti in slovenskimi narodnjaki iz leta 1936 je šel v pozabo, ohranjeni viri ga nič več ne omenjajo. Sodelovanje med privrženci obeh organizacij na terenu pa je mimo tega obstajalo. Skupina komunistov z divaškega območja in Slovenske Istre je bila npr. povezana s skupino narodnih revolucionarjev na postojnskem in v Ilirski Bistrici; od tu je dobivala literaturo, prek teh je iskala stike s komunisti v Sloveniji.²³

²⁰ Arhiv CK ZKS, fasc. T. p., 1936.

²¹ Arhiv CK ZKS, fasc. T. p., 1936-1937.

²² Isto.

²³ Prim. spomine in izjave Albina Dujca, Ivana Gašperšiča in Janka Vatovca v arhivu IZDG, zbirka spominov.

Po letu 1938 je za primorske komuniste nastopila nova doba. Iz emigracije se je vrnil mladi Pino Tomažič, ki je obogaten z izkušnjami, pridobljenimi v Sloveniji, začel povezovati in utrjevati razkropljene in avtonomne komunistične skupine predvsem na podeželju. Ponovno je začelo izhajati Delo, s pridobivanjem simpatizerjev, zlasti med delavsko in kmečko mladino, so rasla močna protifašistična jedra. Mladinske skupine pod vplivom partije so bile posebno močne v okolici Trsta, na Krasu, v Vipavski dolini in v Brkinih. Drugo delovno področje, ki se mu je Tomažič posebej posvetil, so predstavljale skupine slovenske meščanske mladine, ki so delovale po navodilih nekdanjih liberalnih in krščanskosocialnih voditeljev. Te skupine so se po letu 1937 tudi začele združevati pri skupnih pollegalnih pevskih, športnih in gledaliških predstavah, ki so bile zdaj spričo prijateljske pogodbe med Italijo in Jugoslavijo vsaj do neke meje možne. Progresivno z razvojem enotne kulturne dejavnosti je v samih mladinskih vrstah rasla potreba po trajnejšem združevanju in po organizacijskih oblikah ne glede na medsebojne nazorske in politične razlike. Z izletni na podeželje, ki so jih zrelejši mladinci izkoriščali za politične konference in akcijske dogovore, se je ta enotnost krepila in razširjala tudi na kmečko in delavsko mladino. To gibanje je bilo usmerjeno h krepitvi narodne zavesti in protifašističnega duha. V tem okviru je imel realno osnovo program, ki ga je zasnoval Tomažič in ki je bil v skladu z okoliščinami na terenu, z načeli enotne protifašistične fronte in izjave treh komunističnih strank glede slovenskega narodnega vprašanja.²⁴ Z vnašanjem socialnih in splošnih frontnih idej v ilegalne mladinske lističe in med same pripadnike narodnjaške in krščanskosocialne struje je rasel vpliv komunistov tudi med to mladino, ki se je postopoma odtegovala dotedanjim voditeljem.²⁵

V razpoloženju množic, ki so se izživljale s slovensko pesmijo in besedo, je ponovno oživila tudi radikalna narodnjaška struja, ki je v pričakovanju vstopa Italije v vojno začela načrtovati sabotažno in vojaško-obveščevalno dejavnost kot pomoč demokratičnim državam in Jugoslaviji v boju proti silam osi. Pod pritiskom vojne nevarnosti so se tudi komunisti pripravljali na obo-rožen boj in vstajo ter čakali stališča, ki jih bo zavzela komunistična stranka Slovenije ob napadu Italije na Jugoslavijo. Hkrati so v Delu pozivali na dezerterstvo, vojno sabotažo in bojkot.²⁶ Načrti komunistov in radikalnih narodnjakov se niso skladali, vendar so se priprave obojih v tem trenutku ujemale, tako pri zbiranju orožja kakor v propagandi med množicami. Del poti je bil torej skupen. To nam pojasnjuje korak, ki ga je naredil Tomažič poleti 1939, ko se je dogovoril z levičarskimi voditelji primorske radikalne narodnjaške struje v Ljubljani za dobavo orožja, ki ga je še isto zimo tudi dobil. Druge podrobnosti dogovora niso znane, drobci v ohranjenih virih pa kažejo, da je bila ta struja naklonjena sodelovanju s komunisti. Ta povezava je policijo pripeljala na napačno sled, da je ob preiskavi za proces celo skupino tako imenovanih »teroristov« s Pivke priključila h komunistični organizaciji.²⁷

²⁴ Izvirno besedilo Tomažičevega programa ni ohranjeno; poznamo ga le po spominih. Glej: LdP 1949, št. 304; Primorski dnevnik 1951, št. 296 in 1963, št. 294.

²⁵ Prim. spominsko gradivo v IZDG in članke v Primorskem dnevniku ob obletnicah II. tržaškega procesa.

²⁶ Časopis Delo iz dobe 1938—1940 ni dostopen, vsebino zadnje številke povzeman po policijskem gradivu za II. tržaški proces. Arhiv IZDG, fasc. 1019.

²⁷ Arhiv IZDG, fasc. 1014 in 1019, gradivo o II. tržaškem procesu.

V letih 1939 in 1940 torej že lahko govorimo o protifašistični fronti med Slovenci v Julijski krajini, kakor jo je začrtal Tomažičev program. Obstajala je delovna zveza med komunistično, narodnoliberalno in krščanskosocialno mladino, obstajala je zveza med radikalno narodnjaško strujo in komunistično organizacijo. Na Krasu, v goriški in tržaški okolici, kjer je bila komunistična stranka močnejša, so bile protifašistične skupine pod vplivom komunistov. V vršičku obeh meščanskih struj je v marcu 1940 prišlo tudi do ustanovitve skupnega narodnega sveta, izostal pa je dogovor s komunistično organizacijo.²³ Manjkala je tudi zveza slovenskega gibanja z italijanskim, kolikor je po aretacijah leta 1938 to sploh obstajalo; bili so le osebni stiki med komunisti obeh narodnosti.

Množične aretacije Slovencev poleti in jeseni 1940 so gibanju odvzele voditelje in najbolj aktivne delavce; splošna mobilizacija v kazenske bataljone in poostreno policijsko nadzorstvo nad celotnim slovenskim prebivalstvom sta zavrla vsako dejavnost, po drugi strani pa še bolj zaostrila protifašističen odpor slovenskih množic. Osvobodilna fronta je leta 1941 našla pripravljena tla. Močna oporišča je dobila med preostalimi privrženci vseh političnih smeri, predvsem pa v vrstah tistih narodno zavednih množic na podeželju, do katerih strujarstvo sploh ni prodrlo. Le-te so se avtomatično opredelile za narodno-osvobodilni boj, ker je bil za Primorce logično nadaljevanje večletnega podtalnega protifašističnega odpora.

---

²³ Isto.